Lan Hài Paphiopedilum

:: DS Trần Việt Hưng ::

Trong bài "Lan hài (Lady's slipper)" chúng tôi đã đề cập đến nhóm lan được xếp trong họ phụ Cypripedioidae, gọi chung là "lan hài", bao gồm 5 chi lan khác nhau. Lady's slipper hay Vệ hài, thuộc chi Cypripedium đã được mô tả trong một bài riêng. Một số chi tiết chung của "lan hài" như hình dạng của hoa, cũng được bàn qua. Bài này xin dành riêng cho chi Paphiopedilum, một chi lan hài với những cây lan tuyệt đẹp. Cây *Paphiopedilum rothschildianum* được xem là cây lan đắt nhất với giá lên đến 5000 USD một gốc.

Paphiopedilum rothschildianum

Chi lan Paphiopedilum gồm khoảng 80 loài lan, nguồn gốc tại vùng Ấn-Mã Lai (Nam Trung Hoa, Đông Nam Á, hải đảo Thái Bình Dương...), Ấn độ. Việt Nam có nhiều loài được xem là đặc hữu, nổi tiếng khắp thế giới.

Ngoài những lan lai tạo tự nhiên, giới trồng và sưu tập lan đã lai tạo thêm được rất nhiều cây lai, cho hoa đa dạng, đa sắc tuyệt đẹp và có những Tổ chức, Hiệp hội riêng chỉ chuyên về lan Paphiopedilum (giới nhà vườn gọi tắt là paphs).

Paphiopedilum được GS Phạm Hoàng Hộ (PHH) đặt tên là Vệ hài; GS Trần Hợp (TH) gọi đơn giản hơn là Lan hài. Flora of China gọi là dou lan = Đậu lan, dân gian Tàu còn gọi là Lan giày tiên.

Tên Paphiopedilum ghép từ Paphos tên nơi sinh ra của Nữ Thần Aphrodite (Thần thoại Hy lạp), hay Venus (Thần thoại La mã) và pedilon, tiếng Hy lạp = chiếc giày hay chiếc hài.

Lan rừng Từ A-Z (Bùi xuân Đáng=BXĐ) ghi nhận Việt Nam có 26 loài (21 loài nguyên giống và 5 loài lai giống tự nhiên), trong đó có *Paphiopedilum delenatii* nổi tiếng và nhiều loài chỉ gặp tại Việt Nam như *Paph. vietnamensis*, *Paph. dalatense*, *Paph. tranlienianum*. Sách "Tra cứu Tên Cây cỏ Việt Nam" của GS Võ văn Chi (VvC) ghi 18 loài.

Flora of China liệt kê và mô tả 27 loài được xem là có mặt tại Tàu, trong đó gồm cả *Paphiopedilum delenatii* của Việt Nam. (?)

Các nhà nghiên cứu về lan, dựa theo hình dạng của cánh hoa, còn chia Paphiopedilum thành năm chi phụ, và sau đó từ các chi phụ còn chia thêm thành những nhóm khác nhau. Những chi phụ gồm Parvisepalum, Brachypetalum, Polyantha, Sigmatopetalum và Cochlopetalum.

Paphiopedilum delenatii

*** Đặc điểm chung của Paphiopedilum:**

Lan Hài (Slipper Orchids), nói chung, là nhóm lan đã tách riêng khỏi các dòng lan chính qua tiến trình tiến hóa, tạo ra những túi nhỏ trên hoa và những túi này đã trở thành đặc điểm riêng cho nhóm lan hài. Túi hay "hài" là một biến thể của cánh hoa thứ ba. Khi thay đổi hình dạng, các phần khác của hoa Paphiopedilum cũng biến đổi một cách tương xứng: hai đài hoa hai bên gần như chập lại và nằm ẩn vào phía sau của chiếc túi. Túi được xem như một cấu tạo của hoa để giúp sự thụ phấn: côn trùng bị dẫn dụ để đến bám vào bờ túi, mất thăng bằng và rơi vào bên trong túi. Bên trong túi có những lông nhỏ sắp xếp kiểu bậc thang, côn trùng sẽ ra khỏi hoa theo hai cạnh của túi và trụ, mang theo phấn hoa trên người.

Paphiopedilum thuộc loại địa lan (có vài loài như *Paphiopedilum niveum* thuộc thạch lan, riêng loài có lá khá to *Paphiopedilum lowii* lại là phong lan), lá xanh quanh năm, không có giả hành, mọc thành chùm. Lá chia thành 2 nhóm: nhóm lá có đốm xanh bạc, xanh trắng hoặc xậm và nhóm có lá một màu toàn xanh lục không đốm. Sự khác biệt của lá có thể là do điều kiện nhiệt độ sinh sống của loài. Cành hoa thường chỉ mang có một hoa, nhưng có những loài có 2 hoặc cá biệt từ 6 đến 8 hoa. Ngoài đặc điểm của môi hoa hình túi, cánh lưng thường có dạng hình tim ngược đầu có sọc hay đốm; hai cánh bên phía sau kết hợp liền với nhau nằm phía sau túi; còn 2 cánh bên phía trước có thể xòe hai bên hay thả xuống như bộ râu mép dài (*Paphiopedilum philippinense* var. *roebelenii* có những cánh hoa rất độc đáo, thả dài xuống đến 12 cm, và xoắn lại). Hoa bóng láng, tùy loài, có rất nhiều màu sắc pha trộn khá rực rỡ: từ vàng, xanh, đến đỏ, nâu, màu đồng... có thể đồng mầu hay có chấm hay màu pha trộn. Hoa nở vào mùa Đông, khá bền, tuổi có khi cả 2-3 tháng. Bộ rễ của loài này khá rời rạc, màu nâu có nhiều lông nhỏ.

Paphiopedilum cũng nổi tiếng về tuổi thọ: nhiều cây từ bộ sưu tập trong các thế kỷ 18-19 hiện còn tồn tại (trên 150 năm).

Paphiopedilum lowii

*** Những Paphiopedilum đáng chú ý:**

- ***Paphiopedilum delenatii***: Lan hài hồng, Vệ hài Delanit (PHH), Hài hồng (TH).

  Tên tương đương: *Cypripedium delenatii*.

  Tên Tàu: de-shi dou lan = Đức-thi đậu lan (Đức thi = phiên âm từ tên Delanit).

  Mô tả (theo Trần Giỏi): "Lan hài hồng là một loài địa lan, thường mọc thành bụi, Cây có 5-7 lá hình xoan hẹp, xếp thành 2 hàng (song đính), dài 10-12 cm, rộng 3-4 cm. Lá có phiến dầy, màu xanh ở mặt trên với các vân đốm màu xanh đậm; mặt dưới có đốm màu tím. Phát hoa mọc thẳng, cao 20-25 cm, trục màu tía có nhiều lông trắng. Trục hoa thường mang 1, đôi khi 2 hoa. Hoa khá lớn, đường kính khoảng 8cm, gồm 3 cánh, màu trắng hơi ửng hồng, có lông thưa: 2 cánh bên hơi tròn, cánh trên hình trứng. Môi màu hồng-tím, dạng gần hình cầu, nhị lép màu hơi tím, với một vệt rộng màu vàng tươi ở phía trên. Hoa có mùi thơm dịu."

Paphiopedilum delenatii

Lan Rừng Từ A-Z (BXĐ) ghi: "Địa lan đặc hữu của VN. Lá 5-7 chiếc vân xanh trắng, mặt dưới tím nâu. Cành hoa cao 20 cm, hoa 1-2 chiếc, to 8 cm, hơi thơm, nở vào Đông-Xuân."

Paphiopedilum delenatii được xem là một loài đặc hữu mọc trong một khu vực giới hạn phía Nam dẫy Truờng Sơn tại Khánh Vinh, Tỉnh Khánh Hòa VN (giáp ranh với Lâm đồng). Lan mọc tại những vùng núi granit, nơi cao độ khoảng 1000 m. Hiện được VN xếp lan loài này vào loài gần như tuyệt chủng trong thiên nhiên. Sách đỏ VN (2007) nghiêm cấm khai thác thương mại và xuất khẩu.

Một số nhà nghiên cứu lan tại VN "không muốn chấp nhận" tên *Paphiopedilum delenatii*, cho rằng tên này "làm mất bàn quyền" của loài lan gốc tại VN. Theo các tài liệu còn lưu trữ, lan Hài hồng được đưa từ Bắc Việt Nam về Pháp khoảng 1913-14 và được Ông Delanit, giám đốc Vườn hoa của Cung điện St Germain-en Layes (St Cloud) nuôi trồng, nhưng cây không trổ hoa. Đến 1922, một số mẫu khác do nhà thực vật Poilane gửi từ Nha Trang về cho Delanit, và 2 năm sau, cây trổ hoa. Nhà thực vật Guillaumin đã mô tả hoa lần đầu và đặt tên là *Paphiopedilum delenatii* (để vinh danh Delanit), tuy nhiên sau đó không còn tin tức gì về loài lan này ngay cả tại VN. Tổ chức American Orchid Society cũng cho là lan đa tuyệt chủng trong thiên nhiên, những cây lan còn lại đều từ cây giống đã trồng được tại Pháp. Bất ngờ là vào 1992, một số cây lại được bán tại Taiwan và Trung Hoa với xuất xứ được ghi là từ Nha Trang. Năm 1995, TS Averyanov cùng Nguyễn Tiến Hiệp đã tìm được cây *Paphiopedilum delenatii* trong rừng tự nhiên tại Khánh Hòa. Tháng 9-2004, VN công bố là đã nhân giống vô tính được loài lan này

- ***Paphiopedilum concolor***: Lan hài đốm (TH), Mỏ giày (PHH), Vạn điểm hài.

  Tên tương đương: *Cypripedium concolor*, *Cordula concolor*.

  Thái: Rongthao nari lueng prachin.

  Tàu: Tong-se dou lan = Đồng sắc đậu lan.

  Mô tả: (VvC): "Địa lan mọc thành bụi, không có thân. Lá mọc so le, phiến thuôn dài, có vân trắng nhạt, mặt dưới hơi đỏ. Cuống cụm hoa ngắn (5 cm), lá bắc ngắn hơn bàu hoa. Hoa vàng tươi có đốm đỏ, rộng 5-7 cm, cánh hoa xoan rộng, có rìa lông đen; môi dài 4 cm; nhị sinh sản 2, nhị lép vàng có đốm đỏ."

Paphiopedilum concolor

Orchidspecies.com ghi thêm: Lá 4-6; hoa 1, đôi khi có 2-3 hoa. Hoa thơm thoảng mùi táo. Loài phân bố tại Trung Hoa, Thái Lan, Lào, Campuchia và Việt Nam. (Tại VN lan mọc trên hốc núi đá vôi từ Quảng Ninh, Hải Phòng, Quảng Trị, Lâm Đồng vào tới Sài Gòn).

Paphiopedilum concolor còn có nhiều dạng biến chủng, được Flora of China liệt kê nhu *Paph. concolr* var. *dahuense; Paph. concolor* var. *immaculatum.*

- ***Paphiopedilum insigne***:

Tàu: bo-ban dou lan = Ba biện đậu lan (Ba = sóng; biện = cánh hoa. Cánh hoa dạng gợn sóng).

Đây là một loài địa lan rất phổ biến, đã có thời gian được trồng hàng triệu cây để cung cấp cho thị trường hoa trang trí. Lan thường gặp tại vùng Bắc Trung Hoa, Assam (Ấn độ), và được dùng làm thuốc trong Dược học Ayurvedic.

Paphiopedilum insigne thuộc nhóm lan lá đồng mầu. Lá, 3 đến 6, màu xanh lục, thuôn dài, 18-30 x 2.5-3.5 cm. Cần hoa, 19-25 cm, tuy đôi khi mang 2 hoa nhưng thường chỉ một hoa to cỡ 10-13 cm màu nâu, bóng. Cánh lưng màu vàng, xanh nhạt có những sọc xanh đậm hơn và những đốm màu từ nâu đến tím. Hai cánh hoa bên uốn cong và túi dạng nón bảo vệ đầu khi lái xe (helmet) cũng màu nâu bóng nhưng ngả về tím hồng nhiều hơn.

Paphiopedilum insigne

Cây, từ Ấn Độ, được đưa vẻ Anh, trồng tại Vườn thảo mộc Liverpool và trổ hoa tại đây lần đầu vào 1820. Đây là một trong những loài Paphiopedilum được dùng làm cây gốc trong các nghiên cứu lai tạo, qua nhiều thế hệ kéo dài từ trên 100 năm.

Trong thiên nhiên, cây thích hợp với vùng cao độ 900-1100 m, nguồn gốc từ Nepal, Ấn Độ.

Dạng albino (bạch tạng) *Paphiopedilum insigne* var. *sandarea* cho hoa toàn màu vàng-xanh. Cánh lưng có viền trắng và không có đốm.

- ***Paphiopedilum rothschildianum***: Rothschild's slipper orchid, Gold of Kinabalu orchid.

Đây là loài Paphiopedium đắt giá được xem là "vua" của lan hài, lá nguyên màu (không đốm) to. Cần hoa dài mang 4 đến 6 hoa hình dạng như chim. Hoa khá lớn, 9 đến 30 cm. Cánh lưng và cánh bên màu vàng có nhiều sọc và đốm màu nâu gụ và đỏ, thu hút nhiều loài ruồi bọ đến đẻ trứng, giúp tạo sự thụ phấn. Túi màu vàng xậm với những gân dọc màu nâu. Cây phân bố tại vùng rừng nhiệt đới quanh gọn núi Kinabalu (Bắc Borneo), ở vùng cao độ 500-1200 m. Cây đợc dùng làm cây căn bản trong nhiều tiến trình lai tạo.

Paphiopedilum rothschildianum

* **Paphiopedilum lai tạo:**

Rất nhiều bài công bố trên các Bulletin của American Orchid Society viết về các loài lan Paphiopedilum lai tạo, và mỗi năm đều có thêm những 'giống lai' nhân tạo mới (Sander's List of Orchid Hybrids).

Paphiopedilum có thể lai tạo tự nhiên: "Lan Rừng VN Từ A-Z" (BXĐ) ghi nhận 6 cây lai "thiên tạo" có mặt tại VN như:

- ***Paphiopedilum x affine***: lai tạo giữa *Paph. villosum* x *Paph. appletonianum.* (Địa lan, lá 5-7 chiếc, dài 15 cm, rộng 3 cm. Hoa ngang 12 cm).

Paphiopedilum x *affine*

Paphiopedilum x *dalatense*

- ***Paphiopedilum* x *dalatense*** lai tạo giữa *Paph. callosum* x *Phap. villosum* var. *annamense (Địa lan, lá 5-7 chiếc dài 15-20 cm rộng 2.5-3.5 cm. Dò hoa cao 15-20 cm. Hoa ngang 9-12 cm. Nơi mọc: Lâm Đồng, Đa lạt, Đơn Dương).*

Một số cây lai tạo "nhân tạo" nổi tiếng và được các nhà chơi lan ưa chuộng như:

- ***Paphiopedilum Fanaticum***: lai giữa *Paph. malipoense* x *Paph. micranthum*.
  Cây lai thiên tạo, nhưng sau đó được "cải thiện" để trồng và đăng ký. Hoa to 8 cm, xanh nhạt pha hồng. Cần hoa dài 30 cm.
- ***Paphiopedilum Magic Lantern***: lai giữa *Paph. micranthum* x *Paph. delenatii*.
  Đây là cây lan được các nhà "chơi lan" cho là đẹp nhất trong các loài Paphiopedilum. Lá có đốm, hoa rất hài hòa màu hồng cùng với những vân hình mạng hồng xậm hơn.

Paphiopedilum Fanaticum

Paphiopedilum Magic Lantern

- ***Paphiopedilum Maudiae***: lai giữa *Paph. lawrenceanum* x *Phap. callosum*.
  Cây được xem là loài Paphiopediulum dễ trồng nhất, lá đẹp, hoa to khá phổ biến, được lai tạo từ 1900. Những cánh đai lưng màu trắng có gân xanh sáng. Cánh hoa màu xanh nhạt có đỉnh mép trắng, túi màu vàng-xanh. Hoa to đến 12cm mọc trên cần dài đến 35cm, nở kéo dài đến 2-3 tháng.

Paphiopedilum Maudiae

Paphiopedilum Maudiae, qua nhiều thệ hệ lai tạo còn có thêm hai dạng hoa khác coloratum và vinicolor. Dạng coloratum có hoa đỏ, gân đỏ xậm hơn, cánh hoa có những chùm lông đen mịn. Dạng vinicolor cho hoa màu rượu chát xậm gần như đen với những đốm đỏ tím. Sự lai tạo kế tiếp giữa *Paph. Maudiae* với những loài Paphiopedilum khác đã tạo thêm nhiều loài lai mới tuyệt đẹp có dáng lan "đông phương" như *Paph (Faire-Maudea Maudeae* x *Phap. fairrieranum).*

Paph. Maudiae* var. *coloratum ***Paph. Maudiae* var. *vinicolor***

- ***Paphiopedilum Norito Hasegawa:*** lai giữa *Paph. malipoense* x *Paph. armeniacum*. Cây lai tạo cho hoa màu vàng chanh tuyệt đẹp, hoa sáng và bóng khá bền.
- ***Paphiopedilum Saint Swithin**:* lai giữa Paph. philippinense x *Paph. rothschildianum*. Cây thuộc loại lá xanh đồng màu, đăng ký vào 1901. Sau hơn 100 năm, vẫn được tiếp tục lai tạo, tạo thêm nhiều loài lai được nhiều giải thưởng của các Hội Chuyên về lan. Cây mang nhiều hoa, mọc nhanh: cần dài 60 cm, mang 4-6 hoa. Hoa to 20 cm, cánh dạng giải tuyệt đẹp.

Paphiopedilum Norito Hasegawa ***Paphiopedilum Saint Swithin***

(Tại Việt Nam, các nhà nghiên cứu đã lai tạo được cây lan *Paph. HoChiMinh* giữa hai loài Paphiopedilum đặc hữu *Paph. delenatii* x *Phap. vietnamese*).

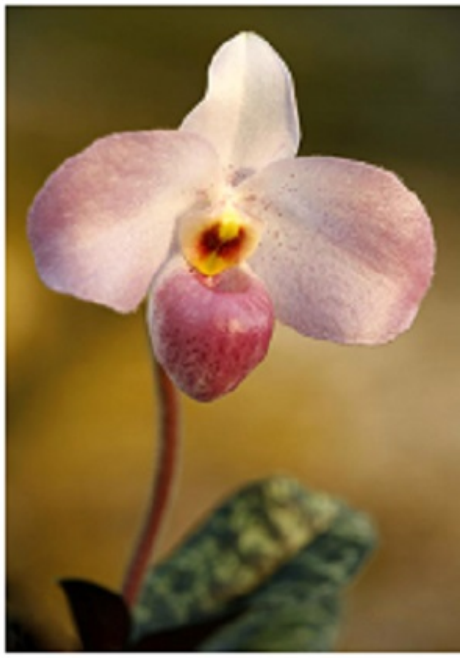

Paph. HoChiMinh

Sự thay đổi về mùi hương do lai tạo giữa các Paphiopedilum đã được trình bày trong bài Mùi của Hoa Lan.

*** Công dụng và nghiên cứu dược học:**

- ***Paphiopedilum concolor***:

  Dược học cổ truyền Trung Hoa dùng toàn cây làm thuốc. Vị thuốc được xem là có vị đắng/chua, tính bình có tác dụng "thanh nhiệt, tán ứ"; "tiêu thủng, giải độc". Dùng trị rắn cắn, vết thương lở loét, chấn thương, té ngã.

- ***Paphiopedilum insigne***:

  Tại Ấn Độ, toàn cây dùng lảm thuốc sắc trị kiết lỵ

- Từ lá và hoa ***Paphiopedilum haynaldianum***, các nhà nghiên cứu đã ly trích và xác định được 2 hợp chất loại quinones, các hợp chất này có khả năng gây ra các phản ứng loại dị ứng ngoài da cho những người trồng lan tiếp xúc thường xuyên với cây (Archives of Dermatology Số 116-1980).

Tài liệu sử dụng:

- Lan rừng VN Từ A-Z (Bùi Xuân Đáng).
- American Orchid Society: Paphiopedilum.
- Flora of China: Paphiopedilum.
- Từ điển Cây thuốc Việt Nam (Võ văn Chi).